

The short story *Les deux excès de l'amour* by Jacques Philibert Rousselot de Surgy in the translation by Paul Iorgovici: a text analysis comparing the French original of 1794 with Paul Iorgovici's version, substantiated with a translation of our own

Drd. DIANA CRUPENSCHI,
Institutul de Istorie și Critică Literară „G. Călinescu”

Abstract: *Les deux excès de l'amour* by Jacques Philibert Rousselot de Surgy in Paul Iorgovici's translation (*Cei doi excessuri a amerii*) – a comparative analysis presents, in the context of Romanian culture in the pre-modern era and the unprecedented phenomenon of translations from French, the text of a short story translated at the end of the 18th century by the writer Paul Iorgovici. The analysis was carried out by the method of a line-by-line comparison with the French original, in order to determine the degree of fidelity to the original and some linguistic and stylistic particularities relevant to Paul Iorgovici's work, on the one hand, and to the mentality and the historical-cultural and literary context of his time, on the other hand. In support of the theories developed in the analysis, we used our own version of the novel by Jacques Philibert Rousselot de Surgy, the first "modern" literary translation of this text.

Keywords: translations from French, pre-modern era, Paul Iorgovici, *Les deux excès de l'amour*, comparative analysis

În contextul culturii contemporane, în care dezbaterele despre fenomenul traducerii sunt de o actualitate crescândă, pe fondul discuției despre rolul traducătorului ca producător de literatură (uneori extrapolându-se această idee prin considerarea lui drept coautor al operei originale traduse în limba-țintă), sunt cunoscute principiile și metodele unei traduceri de calitate, precum și dificultățile ei inerente (așa-numita „intraductibilitate“ a unor sintagme, expresii sau chiar opere în întregime). Știm cum ar fi *ideal* [1] să se traducă în zilele noastre și atât traducătorii, cât și cercetătorii și specialiștii în traductologie sunt, în linii generale, de acord asupra a ceea ce înseamnă metodele și obiectivele unei traduceri foarte bune. Dar concepția actuală este rezultatul unui proces care a început cu secole în urmă și al muncii multor generații de traducători care, la vremea lor, cu mijloacele sumare și în condițiile vitrege pe care le aveau la dispoziție, luptându-se cu „neajungerea limbii“ și încercând s-o remedieze și să se facă înțeleși, au contribuit la alcătuirea unui corpus de texte a cărui examinare poate arunca o lumină asupra felului în care traduceau acești „oameni ai începuturilor de drum“ – după expresia lui Paul Cornea.

Considerăm că este important să reconstituim cât mai fidel mecanismul și principiile traducerilor literare în epoca în care s-a născut cultura română

modernă pentru a înțelege evoluția traductologiei românești și orientarea sa actuală, care este una de fidelitate față de textul original. Am studiat, în vederea selectării unui corpus de texte din care să rezulte o cercetare coerentă, o serie de texte traduse din limba franceză în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea – așadar, luând în considerare o perioadă de aproximativ 60 de ani, pe care unii cercetători, istorici ai limbii literare și istorici literari o numesc „epoca premodernă”, extinzând-o dincolo de limita primelor decenii ale secolului al XIX-lea. Menționez aici lucrarea lui Mircea Angheliescu *O istorie descriptivă a literaturii române. Epoca premodernă*, pe care am considerat-o bază de pornire atât datorită erudiției sale, cât și faptului că se întemeiază pe lectura nemijlocită a manuscriselor de la Biblioteca Academiei. Un capitol important din această carte este consacrat traducerilor, prilejuind surprinzătoare repuneri în context ale unor clișee perpetuate din cauza accesului parțial și mediat la manuscrise și a tratării din perspectivă majoritar „estetizantă” a temei literaturii premoderne. Afirmția cercetătorului din capitolul „Traducerile ca foaie de temperatură”[2] se întâlnește cu perspectiva din care analizează traducerile Paul Cornea, în ale cărui studii se află direcții extrem de utile în elaborarea acestei lucrări: „Cu aceste traduceri făcute în ultima parte a secolului al XVIII-lea intrăm într-un teritoriu care n-a trezit prea mult interes la istoricii literaturii și ai culturii noastre, spre deosebire de cei occidentali, care operează, ce e drept, pe suprafețe mai mari: este vorba de felul în care literatura, lecturile în general, reflectă și influențează la rândul lor evoluția cititorilor, a publicului, într-o anumită epocă”.[Angheliescu, 2019: 20]

Provocarea cea mai mare a fost aceea de a alege, din multitudinea de traducători și opere traduse, texte cât mai puțin studiate sub raport traductologic, pentru a avea ca rezultat o cercetare originală; în același timp, intenția a fost de la început de a selecta traduceri aparținând unor autori care au rezistat probei timpului și au rămas în istoria literaturii române ca puncte de reper. Nu în ultimul rând, tocmai pentru faptul că abordarea noastră pleacă de la perspectiva sociologică a unor autori precum Paul Cornea, Mircea Angheliescu, Alex Drace-Francis, ne-a interesat ca toate textele supuse analizei să fi fost tipărite în epoca în care au fost scrise și citite de contemporanii traducătorilor.

În stabilirea corpusului de texte, am luat ca reper cele mai noi ediții critice ale operelor din care au fost extrase textele analizate, pentru avea acces la texte editate cu un grad înalt de responsabilitate față de forma și de conținutul lor. Iată cele cinci texte traduse din literatura franceză asupra cărora ne-am

oprit pentru a opera o analiză detaliată asupra conținutului lor, pentru a stabili gradul de adaptare, strategiile și procedeele de localizare, expresivitatea și, nu în ultimul rând, lexicul folosit:

□ *Les deux excès de l'amour* de Jacques-Philibert Rousselot de Surgy, tradusă de Paul Iorgovici cu titlul *Cei doi excessuri a amerii. O istoriolă adevărată supra cele doao ieșiri din măsură a iubirii*, publicată în *Calendarul de la Viena* în 1794;

□ *Les précieuses ridicules* de Molière, tradusă de Ion Ghica cu titlul *Prețioasele* și publicată în volum în 1835 la Tipografia lui Eliade;

□□ Jacques Raphaël, *Soirées dansantes*, tradusă de Mihail Kogălniceanu și publicată cu titlul *Adunări dănțuitoare în Albina Românească*, în patru numere consecutive, în 1838;

□ textul lui Pierre Durand, *Physiologie du provincial à Paris* (mai precis, primele două capitole ale cărții), tradus de Mihail Kogălniceanu și apărut sub titlul *Fiziologia provincialului în Iași în Calendar pentru poporul românesc pe anul 1844*, în anexa literară a calendarului: *Almanah de învățătură și petrecere pe anul 1844*;

□ fragmente din Honoré de Balzac (*Physiologie du mariage, ou méditations de philosophie éclectique sur le bonheur et le malheur conjugal*), traduse, adaptate, recompuse sub forma unui material coerent de Mihail Kogălniceanu și publicate sub titlul *Bărbați, femei și amorezi* în *Calendarul pentru poporul românesc pe anul 1845*.

Textul ultimelor trei a fost extras din ediția Mihail Kogălniceanu, *Opere*, vol. I (*Scrieri literare*), cu texte alese și stabilite, note, comentarii și glosar de Dan Simonescu și Andrei Nestorescu, publicat de Fundația Națională de Știință și Artă, București, 2017; pentru piesa *Prețioasele* am folosit textul din Ion Ghica, *Opere*, vol. II, pp. 593–631, Fundația Națională pentru Știință și Artă, București, 2017. Cât despre nuvela *Cei doi excessuri a amerii*, textul ei a fost preluat din volumul *Școala Ardeleană*, vol. I (*Scrieri lingvistice. Scrieri literare*), antologie de texte alcătuită și coordonată de Eugen Pavel, Fundația Națională pentru Știință și Artă, București, 2018, pp. 1038–1053, transcriere și note de Gh. Chivu.

În studiul nostru am urmărit în primul rând să determinăm dacă traducerile sunt sau nu „fidele” textelor originale sau dacă, dimpotrivă, este vorba de adaptări, prelucrări sau imitații. În cazul adaptărilor, urmărim în mod specific în ce a constat „adaptarea” textului francez, pe de o parte cu sublinierea expresiilor, cuvintelor, paragrafelor sau paginilor omise din original și, pe de altă parte, cu evidențierea conținuturilor adăugate de traducători (interpolări).

Am plecat de la ideea că analizele se pot dovedi interesante pentru că, atunci când avem de-a face cu o adaptare, omisiunile sunt la fel de revelatorii ca interpolările și devierile de la textul original.

Prin „traducere“, în sens larg, înțelegem aici și mai departe, pe tot parcursul lucrării – în afară de cazurile în care precizăm printr-un termen echivalent cu sens specializat –, orice tip de modificare operată asupra unui text-sursă în cursul transpunerii acestuia într-o limbă-țintă.

Ca metodă de lucru, cu excepția primului text, am estimat ca fiind profitabilă cercetării dispunerea în paralel a textelor originale și a traducerilor rezultate. Motivul pentru care am procedat altminteri în cazul nuvelei *Cei doi excessuri a amerii* este statutul ei diferit de al celorlalte patru texte – din două puncte de vedere. În primul rând, versiunea oferită de Paul Iorgovici este o traducere cu un înalt grad de fidelitate față de textul original – așadar, diferită în această privință de celelalte patru texte, care sunt, în feluri și în grade diferite, adaptări. Al doilea motiv este limbajul de o extremă artificialitate al acestei traduceri, statutul ei de „experiment lingvistic și literar“ după expresia lui Gh. Chivu, care o diferențiază de limbajul celor trei traduceri ale lui Mihail Kogălniceanu și al piesei traduse de Ion Ghica. Așadar, am așezat versiunea lui Iorgovici în paralel cu originalul și cu o traducere proprie a textului original, realizată după principiile și cu mijloacele traductive contemporane. Rațiunea acestei alegeri a fost evidențierea efectului de straniețate al versiunii lui Iorgovici, explicabil prin artificialitatea limbajului creat de traducător din aceleași considerente și pentru aceleași scopuri pentru care și-a elaborat *Observațiile de limba rumânească*.

Cum celelalte patru texte sunt mult mai asemănătoare între ele ca intenționalitate, procedee de traducere și rezultat, am procedat la analiza lor în același fel, și anume prin dispunerea în paralel a fragmentelor din traduceri și a corespondentelor lor din franceză. Am indicat interpolările, omisiunile și deviațiile de la originale în ordinea în care apar în texte, pentru ca logica lor să poată fi mai ușor de urmărit, iar în paralel, pentru a evita reluarea citatelor, am subliniat diverse aspecte traductologice (neologisme, forme regionale și populare, sensuri vechi ale cuvintelor, procedee de localizare, compensare, nuanțe stilistice).

Calendarul de la Viena: contextul în care a apărut Cei doi excessuri a amerii. O istorioară adevărată supra cele doao ieșiri din măsură a iubirii, tradusă de pre alte limbi

În 1794 apărea la Viena un text de ficțiune, a cărui semnificație și importanță nu poate fi înțeleasă decât printr-o abordare diacronică: *Cei doi excessuri a amerii. O istoriolă adevărată supra cele doao ieșiri din măsură a iubirii, tradusă de pre alte limbi* (în referirile de mai târziu despre ea, cercetătorii au prescurtat titlul în *Istoria amerii*). Era tipărită într-un soi de almanah cu pagini nenumerate, un „calendar literar-istoric“, cum a fost numit, dintre cele care circulau în epocă și pe care le-a studiat Mircea Tomescu în cartea sa [3] despre calendarele românești din secolul al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea.

Cu un titlu foarte lung, cum sunt majoritatea în vremea aceea (*Calendari la annul de la nașterea lui Hristos 1794, cari e prost, cuprinzînd în sine 365 de zile, făcut spre întrebuițarea norodului slaveno-sîrbesc și rumînesc, cari se află în ținuturile chesariu-creești a legii Răsăritului*), este tipărit, așa cum stă scris pe pagina de titlu, în „Vienna, la slaveno-sârbeasca romaneasca privileghiata tipografie“.

N.A. Ursu este primul cercetător care, în urma unui demers filologic extrem de laborios și de bine argumentat, l-a identificat pe autorul *Calendarului* [4] și a făcut o analiză a textului *Cei doi excessuri a amerii*. Vom face o scurtă trecere în revistă a *Calendarului*, care nu este lipsită de interes pentru a vedea contextul în care apărea traducerea „istoriolei“.

Calendarul e alcătuit, în descrierea lui N.A. Ursu preluată din cartea lui Mircea Tomescu, din următoarele materiale:

„După o *Nainteștiințare* (p. 1-2) [5], în care sînt prezentate datele computistice ale anului, urmează o cronologie intitulată *Numărarea annilor* (p. 2), apoi *calendarul propriu-zis* (p. 3-14), *Ghenealoghia sau cartea nașterii a împăraților și crailor carii treesc acuma în Evropa* (p. 15-18), *Însemnarea arhieriei a legii Răsăritului în ținuturile chesarocrăești* (p. 18-19), *Personale* (*sic*!) *a înaltei canțellariei ungarești de curte* (p. 19-20), *Consiliu crăine-ungaresc locuținet* (p. 21-23), *Însemnarea țărgurilor mari (nundinelor) în ținutul a cr. împ. afară de pămîntul ungaresc, cînd se fac și cît treesc* (p. 23), *Țărgurile carii se fac în Ungaria, adecă în pămîntul ungaresc, Banat, Sream Slavonie, și se urmesc dupe azbuche* (p. 24-26), iar de la p. 26 pînă la 38, povestirea morală intitulată *Cei doi excessuri a amerii. O istoriolă adevărată supra cele doauă ieșiri din măsură a iubirii, tradusă de pre alte limbi*. În sfârșit, *calendarul* mai cuprinde o *Tablă pentru banii cei buni de aur, carii trec* (p. 39), o *Tablă pentru banii cei buni de argint, carii trec* (p. 40), o *Tablă pentru mărăși și petaci cîtă 5 într-o mînă socotind, de la 1 pînă la 10.000* (p. 41) și o *Tablă foarte folositoare pentru slugi, năimitori, chirie, interes și celelalte ce se dau și se primesc în căsătorie* (p. 42).“[6]

Așadar, aflăm în acest calendar elementele computistice ale anului, „calculate just“, după cum remarcă în treacăt Mircea Tomescu, apoi o cronologie sumară ce notează evenimente istorice care au o strânsă legătură cu Ardealul („începutul creierii Ungariei“, „stăpânirea cea nepreruptă a Austriei în Ungaria“), dar și date ale descoperirilor importante pentru omenire: inventarea (*învenciunea*, cum scrie autorul) prafului de pușcă și a tipografiei, precum și „Aflarea Americii“. Mai găsim notații „după observaționa astrologhiilor“ din care aflăm că anul stă sub semnul lui Venus, care „e o stea o frumoasă aleasă și alb lucitoare [...] Se numește dumnezeiasa amerii (drăgirii) și favorizește secul femeesc“. [Tomescu, 1957: 64]

Calendarul mai cuprindea și zilele lunilor după calendarul grecesc, cu indicarea fazelor lunii și a temperaturii timpului, datele de naștere ale capetelor încoronate din Europa contemporană, datele posturilor și ale sărbătorilor religioase, previziuni meteorologice și astronomice, însemnări despre marile târguri, precum și, în ultima parte a tipăriturii, acele „table“ destinate clasei negustorești – tabele care cuprindeau un fel de tarife oficiale ale chiriilor, remunerației servitorilor, dobânzi „și celelalte ce se dau și se primesc în căsătorie“. Dacă în cultura română ar exista o lucrare de o amploare similară cu a *Istoriei vieții private* a autorilor francezi Philippe Ariès și Georges Duby, ea ar fi aflat în cercetarea acestor calendare multe informații despre viața domestică și economia sfârșitului de secol XVIII.

Mircea Tomescu remarcase deja în lucrarea sa citată mai sus modelul occidental al calendarului vienez și intuise în mod just, judecând după lexicul traducerii istorioarei literare, că fusese făcută după un original francez: „Credem că nu greșim afirmând că originalul ei trebuie căutat nu în literatura germană, ci în cea franceză.“ [Tomescu, 1957: 64]

Cine este traducătorul acestui text, care nici măcar nu-și semnează versiunea în română? De ce nu semnează nici calendarul, nici traducerea în care apare, într-o epocă în care se depășise faza anonimității autorilor? Și de ce nu precizează, așa cum fac adesea contemporanii lui, limba din care este tradusă povestirea, ci ocolește informația, preferând expresia „prefăcută de pre alte limbi“?

N.A. Ursu, printr-o investigație aproape detectivistică făcută cu mijloace lingvistice [7], l-a identificat ca autor al traducerii și al Calendarului în care apăruse pe cărturarul bănățean Paul Iorgovici, unul dintre primii filologi români care au susținut îmbogățirea limbii române și prin neologisme de origine franceză.

Studii despre *Cei doi excessuri a amerii*

Revenind la *Cele două excessuri a amerii*, vom consemna cele mai importante dintre studiile publicate pe marginea acestei traduceri. Pe ce se baza N.A. Ursu când afirma, în 1963, că autorul Calendarului este una și aceeași persoană cu autorul traducerii „istoriolei” și al *Observațiilor de limba rumânească*?

În primul rând, pe faptul că întregul Calendar prezintă o unitate lingvistică deplină, care nu putea scăpa ochiului specialistului, foarte vizibilă la prima vedere în numeroasele particularități ale graiului bănățean:

„De exemplu, *cinstă* «cinste» (p. 38), *lapeda* «lepăda» (p. 28), *ma* «însă» (p. 29, 30), *neavă* «neauă, zăpadă» (p. 2, 4, 5, 13, 14), Pau «Pavel» (p. 1), *prau* «praf» (p. 2), *scria* «scrie» (p. 35), *steauă* (p. 1), *vine* «viță de vie» (p. 2), *venita* «uita» (p. 28, 34) și altele, mai ales fapte de ordin fonetic [...]. Dintre particularitățile de ordin morfologic menționăm folosirea formelor de auxiliar *reaș*, *reai* etc., în loc de *aș*, *ai* etc., la condiționalul prezent și trecut: «aceasta reau fi o novă facere de bine de care eu reăș avea o vecinică pomenire» (p. 35), «o mănăstire ve reau face a expia greșala pînă la mormînt» (p. 30), «o minută de durere mai puțin mi reau fi progrijit un repaos vecinie» (p. 37).“ [8]

De aici, cercetătorul deduce că anonimul autor nu putea fi decât un bănățean și, mai mult, că era „un *latinist* preocupat îndeaproape de dezvoltarea limbii romîne literare, pe care voia să o îmbogățească atît prin cuvinte împrumutate din limbi străine, mai ales din latină, italiană și franceză, cît și prin numeroase creații lexicale pe teren romînesc“ [9]. La vremea aceea, la Viena mai activa un profesor bănățean, Mihail Roșu, care tipărea cărți didactice. Dar N.A. Ursu a numărat în cele numai 13 pagini ale povestirii traduse nu mai puțin de 200 de neologisme de origine franceză, italiană, germană și engleză – așadar, din limbile pe care le cunoștea Paul Iorgovici – și a făcut o comparație a limbii calendarului cu cea a cărților scrise de Roșu și cu limba *Observațiilor de limba rumânească*, volumul lui Iorgovici tipărit la Buda în 1799. Concluzia sa a fost clară: asemănări frapante existau numai între materialul lingvistic al calendarului și cel al *Observațiilor*. Așadar, autorul nu putea fi decât Paul Iorgovici. În plus, deduce N.A. Ursu, slujba sa de corector la tipografia „ilirică, adică sîrbească și romînească” trebuie să-i fi facilitat sarcina tipăririi calendarului.

Cercetătorul remarcă pe bună dreptate caracterul artificial al metodei de îmbogățire a limbii române expuse în *Observații*, artificialitate reflectată mult mai mult în limbajul traducerii decât al restului Calendarului. Aceasta face textul „istoriolei” nu doar dificil de citit azi, la mai mult de două secole distanță, ci, fără îndoială, greu de înțeles și de publicul căruia îi era destinat în

epoca în care a trăit autorul (un public care, deși era știutor de carte, nu putea avea totuși cunoștințele extinse de limbi străine ale lui Iorgovici). Și totuși, întâlnim aici numeroase neologisme, majoritatea desemnând concepte abstracte, care au rămas în limbă și se folosesc chiar în forma dată de autor până în zilele noastre.

„Dacă în cuprinsul *Observațiilor* și în «exempluri» întâlnim totuși numeroase neologisme a căror formă este stabilită în spiritul limbii române, faptul acesta se datorește simțului său lingvistic dezvoltat și cunoașterii limbilor latină, italiană și franceză. Datorită acelorași cauze, multe din neologismele folosite în calendar sînt perfect adaptate la sistemul fonetic și morfologic al limbii române.“ [10]

Cercetări mai recente [11], întreprinse de Gh. Chivu, au reușit să identifice și originalul: *Les deux excès de l'amour*, povestire cuprinsă în cartea lui Jacques-Philibert Rousselot de Surgy intitulată *Les vicissitude de la fortune*, apărută în 1769, concomitent la Amsterdam și la Paris. Lui Gh. Chivu îi datorăm și transcrierea atentă a traducerii în alfabet latin, cu semnalarea chiar și a câtorva greșeli de tipar. Gh. Chivu a operat o confruntare sumară cu textul original și arată că „nu doar titlul povestirii este păstrat aproape nemodificat în versiunea românească imprimată în Calendarul apărut la Viena în 1794, ci și forma de ansamblu a povestirii. Ne aflăm în fața unei reproduceri extrem de fidele a textului lui Rousselot de Surgy, traducătorul preluând, cu adaptări minime, numeroase lexeme și calchiind frecvent structuri sintactice specifice sursei“. [12]

În articolul citat, Gh. Chivu analizează textul din punct de vedere lingvistic, pentru a confirma o serie de ipoteze formulate mai înainte de studiile asupra acestui text (inclusiv de propriile studii asupra *Istoriei amerii* de dinaintea descoperirii originalului). Arată, de pildă, că multe dintre neologismele prezente în *Cei doi excessuri a amerii* au un corespondent francezesc, citând câteva zeci de exemple; mai confirmă presuposițiile legate de adaptarea „de tip analogic“ pe care o remarcase prima dată N.A. Ursu, a unor cuvinte preluate din franceză și adaptate prin sistemul derivativ românesc; de asemenea, confirmă considerațiile legate de o serie de calcuri în care etimonul francez era clar: „bine-amată“ (*bien-aimée*), „camară de culcat“ (*chambre à dormir*), „concheia“ (*conclure*). Tot astfel, confruntarea celor două texte (original și traducere) i-a servit cercetătorului pentru a argumenta încă o dată străduința traducătorului de a menține în limite minime împrumutul neologic prin crearea unor derivate ale cuvintelor existente în limba română

(moștenite din latină): „anitate“ (vârstă), „întristează“ (întristare), „mijloacă“ (mediocră), „naintej“ (avantaj) etc.

În încheierea articolului său, Gh. Chivu, întrebându-se care ar fi putut fi scopul traducătorului prin redarea acestei „istoriole“ într-o formă lingvistică foarte neobișnuită în scrierile epocii, reia o ipoteză pe care o formulase într-un articol din 2002: „Un experiment literar și lingvistic la sfârșitul secolului al XVIII-lea“, în Comunicări „Hyperion“ XI, 2002, pp. 149–158. Cercetătorul era de părere că Paul Iorgovici făcuse „un experiment literar și lingvistic“, propunând cititorilor ardeleni, ale căror lecturi, în epocă, erau predominant clasice, o povestire romantică prezentată într-o formă lingvistică inedită, care ilustra o nouă manieră de a îmbogăți lexicul literar românesc, prin adoptarea neologismelor doar atunci când limba română nu păstrase „cuvintele de la rădăcină“.

Merită remarcat în acest context studiul foarte interesant al Gabrielei Stoica, care se concentrează asupra unui aspect particular: lexicul afectivității [13].

Așa cum scrie autoarea acestui studiu: „Cea mai mare parte a termenilor întâlniți în text – la prima atestare – se vor impune treptat în vocabular, conturând un lexicon modern și rafinat al afectivității, actual până în contemporaneitate“ [Stoica, 2019: 121].

Desigur, un termen ca „amere“, derivat din *aimer*, și calcurile după termeni din familia lui *aimer* (*a ama*, *amant*, *bine-amată*, *ameros*, *amelnic*) nu aveau cum să se impună și să scoată din limbă cuvinte atât de vechi și puternice, ancorate în mentalul colectiv, precum *iubire*, *a iubi* sau *dragoste*. Cuvântul *iubire* apare o singură dată, în subtitlu (*O istoriolă adevărată supra cele două ieșiri din măsură a iubirii*), folosit deliberat pentru a-i arăta cititorului, pe scurt, „despre ce este vorba“ în termeni pe care acesta să-i înțeleagă. Dar o serie de lexeme nou introduse [Stoica, 2019: 121] de Paul Iorgovici, cu sensuri specializate și subsumate toate afectului primar dragoste, se vor păstra în limbă, în forme mai mult sau mai puțin modificate: *tândreață* (< fr. *tendresse*), *tândru* (< fr. *tendre*), *afecciune* (< fr. *affection*, lat. *affectio*, -onis), *afectuos* (< fr. *affectueux*, lat. *affectuosus*), *a adora* (< lat. *adorare*, fr. *adorer*, it. *adorare*), *voluptate* (< fr. *volupté*, lat. *voluptas*, -tis), *deliciu* (< lat. *delicium*, fr. *délice*) și adjectivul *delicios* (< fr. *délicieux*, lat. *deliciosus*), *pasionă* (< fr. *passion*).

Alți termeni din sfera afectivă aflați la prima atestare sunt: *resemnare* (< *resemna* < *re-* + *semna*, după fr. *résigner*), care apare în text și în forma dublă *resignație* (< fr. *résignation*, cf. lat. *resignatio*, -onis), *tristețe* (< fr.

tristesse, it. *tristezza*); în limbă avem până atunci doar „întristare“, *indiferenție/indiferenție* (< fr. *indifférence*, lat. *indifferentia*) sau denumirea unui puternic afect primar, *gealozie*, care va detrona sinonimele „de sursă neogreacă: *zulie*, *zilotipie*, cu care ajunge să circule în paralel, o perioadă, la începutul secolului al XIX-lea“ [Stoica, 2019: 134].

Vom reproduce câteva pasaje din concluziile studiului Gabrielei Stoica, pentru că ni s-au părut deosebit de revelatoare pentru calitatea de „experiment literar“ a traducerii lui Paul Iorgovici, pe care o intuise cu aproape douăzeci de ani în urmă cercetătorul Gh. Chivu.

„Foarte relevant este și faptul că aproape în totalitate este vorba de termeni afectivi la prima atestare. În ceea ce privește vitalitatea acestui lexicon, durabilitatea în timp, se constată că în cursul secolului următor are loc o selectare și o sedimentare a termenilor afectivi înregistrați aici pentru prima dată. Diacronic, dinamica este de impunere a împrumuturilor în defavoarea derivatelor. Termenii împrumutați și inserați pentru prima dată în textul *Istoriei amerii* se vor fixa, aproape în totalitate, în vocabular și în uz (așa cum indică și dicționarele de după mijlocul secolului al XIX-lea), cu eliminarea caracterului «românizat» sau într-o nouă variantă etimologică (de sursă latino-romană), și constituie și azi parte a lexiconului curent și fundamental al afectivității [...]. Textul *Istoriei amerii* funcționează astfel drept cadru-suport pentru inserția un lexic specializat, puțin dezvoltat în limba română până în epoca respectivă. «Istoriola» romantică oferă traducătorului textul, contextul și pretextul pentru punerea în aplicare a unei concepții teoretice și a unei direcții normative formulate câțiva ani mai târziu, în *Observații de limba rumânească*. Apropierea dintre acest text teoretic, normativ, și unul în aparență fără finalitate didactică sau regularizatoare, demaschează premisele și resorturile acestui text beletristic, care are clar un anumit scop – constituirea unei limbi române moderne și literare, adresându-se unui anumit public, care trebuie format în spiritul acestei limbi culte și cultivate. [...]“ [Stoica, 2019: 139-140]

Despre autorul originalului și posibile motivații ale traducătorului

Un exemplar al originalului francez a ajuns în biblioteca Universității din Michigan, care l-a digitalizat și l-a pus la dispoziția cercetătorilor. În această ediție tipărită în 1769 am găsit textul original *Les deux excès de l'amour* pentru realizarea unei traduceri proprii și pentru confruntarea cu versiunea lui Paul Iorgovici. În volumul al doilea al cărții *Les vicissitude de la fortune, ou Cours de morale mise en action. Pour servir a l'Histoire de l'Humanité (Vicisitudinile soartei, sau Cours de morală pusă în practică. Pentru a servi Istoriei Omenirii)*, povestioara ocupă 37 de pagini, între 299 și 336, întreruptă la pagina 313 de mențiunea „tome II“ și încheiată, ca să nu lase nicio urmă de îndoială, cu mențiunea „tome second et dernier“. Volumul mai

include romanul *L'Honnête infortuné* (de la început până la p. 245) și povestirea *Le Triomphe des vertus* (pp. 246–289).

De ce Paul Iorgovici a ales anume acest autor și această povestire pentru partea „literară” a *Calendarului* său?

O cercetare sumară [14] asupra lui Jacques-Philibert Rousselot de Surgy (născut în 1737, cu data morții incertă; ar fi putut să fie contemporan cu Iorgovici) arată că este autorul unei *Enciclopedii metodice* în mai multe volume tratând diverse subiecte, dintre care cel puțin patru domenii îl interesau pe tânărul nostru autor: jurisprudență (din moment ce profesia sa de bază era de avocat), gramatică și literatură, finanțe (știm că, după arestarea sa, Iorgovici a făcut și meseria de contabil).

Știm despre Jacques-Philibert Rousselot de Surgy că a scris și *Histoire générale des voyages, ou nouvelle collection de toutes les relation des voyages par mer et par terre, qui ont été publiées jusqu'à présent dans les différentes langues de toutes les nations connues... pour former un système complet d'histoire et de géographie moderne qui représentera l'état actuel de toutes les nations, enrichi de cartes géographiques* (1746).

Așadar, cărțile lui de Surgy, acest autor francez contemporan cu Paul Iorgovici, cu interese și lecturi foarte asemănătoare cu ale sale, preocupat de călătorii, de jurisprudență, trebuie să se fi aflat printre lecturile sale favorite sau poate chiar printre volumele aduse de el din călătoria la Paris. Motivul pentru care Iorgovici a ales *Les deux excès de l'amour* pentru traducere și tipărire în *calendarul* său ar putea fi atât de simplu ca dimensiunea redusă a acestui text, care nu ocupa un loc prea mare în *calendarul* cu un număr de pagini limitat. Sau putem presupune un interes al autorului, avocat el însuși, pentru personajul tinerei Gudule, care, în urma unei mari iubiri nefericite și excesive, ajunge de două rânduri în fața tribunalului suprem (Parlamentul din Malines); prima oară, cu o pledoarie înflăcărată în apărarea iubitului ei, pentru a-i salva viața, iar a doua oară, judecată pentru uciderea soțului infidel, rostind un discurs pentru salvarea onoarei sale. E interesant de semnalat faptul că, în aceste discursuri în care traducătorul trebuie să fi fost implicat afectiv, nivelul de artificialitate scade, limba folosită este mult mai cursivă și mai ușor de înțeles.

Deducții în urma confruntării cu originalul francez

Constatăm, încă de la primele rânduri, traducerea numelor proprii prin adaptare grafică și fonetică – procedeu larg răspândit în epocă, după cum o arată constatările empirice, dar și studii consacrate anume acestei teme:

„Statutul numelor proprii – semne lingvistice care individualizează și identifică – a determinat multă vreme opinia potrivit căreia acestea sînt intraductibile. [...] Cercetările mai recente, bazate pe mai multe exemple și pe studii contrastive, nuanțează însă teoria clasică a intraductibilității numelor proprii, reliefând diferite procedee sau strategii de transpunere a acestora dintr-o limbă în alta, în funcție de cultură, limbă, text (științific, literar etc.) sau de o anumită perioadă din evoluția unei limbi; în privința limbii române, de exemplu, *tendința de adaptare a numelor proprii străine la sistemul limbii române era mai mare în secolele trecute decît în prezent* [15](s.n.). Astfel, în *Cei doi excessuri a amerii*, toponimele Utrecht, Europe, Nederland, Anvers, Louvain, Malines, Bruxelles, Hollande din original sunt transpuse ca Utraiect, Evropa, Niderlandia, Antverpie/Antverpia, Lovaniiu, Malina, Brucele, Holandia; numele protagonistei Gudule, care cuprinde de două ori vocala anterioară închisă rotunjită /y/ (realizată în franceză ca u), este transcris Ghiudiula, cu e mut din final fiind transpus ca a, terminație frecventă a numelor feminine românești); numele Wanderstel este adaptat fonetic ca Vanderstel; Beerbeck – ca Beerbec.

Concluzia formulată pe baza analizei comparative cu originalul reiterează ipoteza susținută de profesorul Gh. Chivu: „Ne aflăm în fața unei reproduceri fidele a textului lui Rousselot de Surgy“ (vezi art. supra, 2016). Amintim că dumnealui afirmase aceasta pe baza unei confruntări „sumare“ cu originalul, avînd în vedere aspectele lingvistice ale textului și, mai puțin, pe cele legate de problematica traductologică.

Putem afirma astfel cu certitudine că suntem în prezența unui text tradus cu o extremă fidelitate față de original. Interpolările sunt puține și scurte – avînd, de fapt, rolul notelor de subsol din traduceri contemporane – , constînd în adăugarea între paranteze sau introduse prin conjuncția *și* a unui sau cel mult două cuvinte – adaosuri a căror intenționalitate se limitează de obicei la caracterul explicativ al neologismelor introduse.

Inadvertențe, interpretări eronate

Caz neobișnuit pentru acest stadiu istoric al fenomenului traductiv în cultura româ-nească, am notat foarte puține erori din categoria celor care ar fi putut apărea din cauza cunoașterii imperfecte a limbii franceze, a lexicului sau a structurilor ei gramaticale. Vom trece în revistă mai întâi erorile de traducere, foarte puține la număr. Iată-le în contextele frazelor respective și în original:

„fruntea sa se acoperea de o roșeață neîntinată, care, departe de a întuneca tresurile sale, încă dedea mai multă încrețeață *răcorealei* lor“ (s.n.).

„son front se couvrait d'une rougeur innocente, qui loin d'obscurcir ses traits, ne servait qu'à donner plus d'éclat à leur fraîcheur“ (p. 302).

Observăm traducerea eronată a substantivului *fraîcheur*, care are în franceză atât sensul de „răcoare“, cât și cel de „prospețime“ – acesta din urmă și la propriu, și la figurat.

„Țerticiunile tândreții voastre vor *reduplica* pre ceea a mea“ (s.n.).

„Les assurances de votre tendresse *redoubleroit* la mienne.“

În exemplul de mai sus, forma de viitor a verbului *a reduplica* este folosită în mod greșit în loc de forma de condițional prezent, fapt care în mod sigur e o eroare pasageră cauzată de neatenție, din moment ce peste tot în povestire traducătorul redă corect condiționalul prezent sau trecut, chiar dacă o face prin forma regională, băănățeană, formată cu auxiliarul verbului *a vrea*. Tot din aceeași categorie a traducerii timpurilor verbale diferit decât față de original (nu neapărat greșite, ci poate înlocuite în mod voit, pentru că i se păreau a fi mai potrivite astfel) este traducerea la mai mult ca perfect în loc de imperfect, cum este în original, a verbelor *assoupir* și *désarmer*:

„sențibilitatea cea marginită, împărțită prin organele sale, o pătrundea de îmbeție delicioasă, care *însoporișase* mintea și *dezarmase* rușinea“ (s.n.).

„Elle croyoit avoir acquis une nouvelle ame dont l'extrême sensibilité, distribuée dans tous ses organes, la pénétrait d'une yvresse délicieuse qui assoupissait la raison & désarmoit la pudeur.“

De asemenea, în contextul următor, *témoigner de* este echivalat prin verbul *a mărturisi*, în loc de *a arăta*, *a dovedi*:

„Necinstirea au fi-va ea mulțămirea care inima voastră cruță pentru amicia care eu am mărturisit totdeauna grijilor, care eu m-am dat pentru a vă învăța?“

„Le deshonneur feroit-il la reconnaissance que votre coeur réserve à l'amitié que je vous ai toujours témoignée, aux soins que je ne suis donné pour vous instruire?“

Mai constatăm, ca o particularitate, traducerea cuvântului *lâche* prin unul dintre sensurile secundare ale termenului, atestat în dicționarele de limbă franceză începând cu a doua jumătate a secolului al XV-lea [16]: „lipsit de

vigoare, de energie (fizică sau morală); sinonim: *moale, flasc*“ [17]; dar în același dicționar, este atestat deja sensul actual al termenului („laș; lipsit de curaj, care dă dovadă de lașitate, de lipsă de curaj“ [18] despre care contextul ne arată că este sensul intenționat de autor:

„Leneșu!, că ce nu m<i>-au arăpit viața?“

„*Le lâche! que ne m'arrachoit-il la vie?*“

Conform DLR, sensul primar al cuvântului este singurul cunoscut în epocă și este atestat cu acest sens încă de la Antim Ivireanu, inclusiv în epoca lui Paul Iorgovici la Ioan Budai-Deleanu.[19] Repetăm, este una dintre puținele alegeri neinspirate pe care le întâlnim în această traducere în general atât de fidelă originalului. Semnalăm, fără să mai oferim contextul, pentru că se repetă, și redarea prepoziției *par* prin prin, în loc să fie tradusă ca *de* introducând un complement de agent, ca în exemplul următor: „s-au lăsat rătăciți prin amerea“ (corect: „s-au lăsat rătăciți de dragoste“). Asemenea, *de me faire mourir à ses cotés* (p. 320) e tradus printr-o calchiere care nu ține seamă de sensul figurat al expresiei franceze, locuțiunea adverbială *à ses cotés* cu sensul de „alături de“: „de a mă face a muri la coastele sale“. Într-un alt loc, lipsesc câteva cuvinte (*et un peu de respect humain*), fără îndoială dintr-o neatenție, pentru că sunt cuvinte pe care traducătorul n-ar fi avut niciun motiv să le omită înadins. Tot astfel, verbul *entraîner* este înțeles în mod greșit în context ca *a antrena, a deprinde cu* (unul dintre sensurile sale din dicționar) și, din această confuzie, traducătorul îl redă printr-un calc al lui *enseigner* (îl „înseina în crimele cele mai fricoase“), când sensul este, de fapt, „l-a antrenat în fărădelegile cele mai îngrozitoare“. La fel, verbul *mépriser* este redat printr-o alegere neobișnuită în exemplul următor: „Eu am făcut jărtva vieții mele, când am omorât pre un nemulțămitoriu, pre care l-aș fi trecut cu vedea, de l-aș fi amat mai puțin“ („*J'avois fait le sacrifice de ma vie, lorsque j'ai donné la mort à un ingrat, que j'eusse méprisé, si je l'avois moins aimé*“).

Mai notăm, ca o curiozitate, traducerea majoritară a conjuncției *que* introducând o subordonată sau o expresie cu sens restrictiv prin conjuncția *că*, fapt cu atât mai bizar cu cât în câteva rânduri autorul îl traduce pe *que* restrictiv în mod corect, prin *decât*! De pildă, „*ne serait qu'un scélerat*“, tradus prin „n-ar fi că un scelerat“, când ar fi trebuit să fie „n-ar fi decât un scelerat“. Sau în fraza „*qui ne sent son existence qu'auprès de vous*“, tradusă „care nu sânte estenția sa, că când e pre lângă voi“, în loc de „care nu simte că trăiește decât alături de dumneata“. Alegeri cărora nu le intuim rațiunea, din moment ce, la numai câteva rânduri mai jos, traducătorul redă cu atâta cursivitate și naturalețe

sensul lui *que*: „inima aceasta, mai în urmă, care nu cunoaște alta fericire *decât* aceea de vă vedea, nici alta voluptate *decât* aceea de <a> vă ama“.

Aspecte morfosintactice

Mai observăm câteva particularități ale traducerii: forma de mai mult ca perfect perifrastic (analitic), în locul formei sintetice, care s-a impus ulterior ca normă în limba literară – deși, fără îndoială, autorul o cunoștea și pe aceasta, din moment ce o folosește chiar în povestirea tradusă. Există zeci de verbe la mai mult ca perfect în forma perifrastică, de genul „După ce au fost obținut permisiona de a grăi“ („*Après avoir obtenu la permission de parler*“), „Vanderstel [...] au fost zăuitat familia sa“ („*Wanderstel avait oublié sa famille*“), „Patima sa [...] au fost pervenit până la acela grad“ („*Sa passion [...] était parvenu a un tel degré*“). Dar întâlnim și câteva forme de mai mult ca perfect sintetic: „Compățienția custodei sale, care devenise amica sa“ („*la compassion de sa gardienne, qui avait devenu son amie*“), „cum el vânduse domnia și toți bunurii săi“ („*que comme il avoit vendu sa charge & tous ses biens*“), „întândreațemântului cu care ea grăise“ („*l’attendrissement avec lequel il avoit été prononcé*“). Aceasta ne îndreptățește să credem că mai mult ca perfectul perifrastic nu este o opțiune stilistică, ci o particularitate a traducerii care decurge din graiul bănățean, pur și simplu o trăsătură a felului în care scria Iorgovici în limba română.

Uneori, ambele forme ale mai mult ca perfectului coexistă în aceeași frază: „Ghiudiula au fost deschilinat pre Vanderstel printre toți junii pre carii ea văzuse“ („*Gudule avait distingué Wanderstel parmi tous les jeunes hommes qu’elle avait vue*“).

Interpolări explicative

Interpolările sunt prezente în text dintr-o necesitate clară de a explica sensul unor termeni pe care traducătorul îi introduce prin calc sau împrumut și simte că ar putea rămâne neînțeleși de cititor. Practic, asistăm la un fel de glosar strecurat în interiorul textului – maniera aceasta de explicare se practica încă dinainte de 1648, când este atestat unul dintre cele mai com-plexe aparate explicative alcătuit din glose marginale. Avem în jur de treizeci de interpolări oferite în paranteze: amerii (dregirii), artificiiile (meșesugirile), preșesutea (împletea), buzeri (sărutări), papiră (artie), prestigele (farmecele), penitenția (pocăirea), conceretori (izbânditoriu), onest (omenesc), amanta (ibovnica), via (drumul), atrocitățile (nelegiuirile), dispensație (slobozenie), nenocetață (nevinovată), Belgheii (Niderlandii), salvat (izbăvit), captivitatea (robia și prinsoarea), iana (mânia), de a se evada (ieși ca din adâncimea apei în vad),

giustificăția (îndreptarea), a mă acuza (pârî), calumnie (clăvătire), perfid (fără credință), nupțialei (de nuntă), dilația (mânarea în alte vreme). Alteori, interpolările sunt fără paranteze, introduse prin *și*: „violența și fărâmaciunea“ (pentru a traduce *la violence*), „pentru a calma și îndulci alarmele voastre“ („*calmer vos allarmes*“), „Reflecțiunea și regândirea îi arătă“ („*La réflexion lui montrait*“), „cogată și siluită“ („*forcée*“), „am aluminat și ațîțiat“ („*j’ai allumé*“), „De cere justiția vreo junghiare, eu detoresc a fi victima sau vita de înjunghiat“ („*Si la Justice demande un sacrifice, je dois être la victime*“), „fată ignorantă și neînvățată“ („*fille ignorante*“), „înlarmată și turburată“ („*allarmée*“), „sta lângă mine în sopoare și dormitare“ („*resta près de moi dans l’assoupissement*“). Fără excepție, glosarea juxtapune neologismelor termeni din fondul vechi și cunoscut al limbii, ceea ce confirmă intenția de explicare imediată.

Inovație și căutare a celei mai bune forme

Străduința de căutare a formei optime, frământările și ezitățile autorului se reflectă și în formele duble ale aceluiași cuvânt: *excese/excessuri*, *îndulghenție/îndulghenție*, *suprinsă/suprinsă*, *îndigneciune/îndigneciune*.

N.A. Ursu a enumerat în studiul său despre *Cei doi excessuri a amerii*, aducându-le în sprijinul argumentelor sale despre paternitatea traducerii, ca fiind „punți de legătură“ cu limba lui Paul Iorgovici din *Observații*, o serie de neologisme create prin calchiere și semicalchiere:

„Am menționat deja faptul că în limba calendarului se observă strădania unui cărturar cu orientare latinistă de a îmbogăți vocabularul limbii române nu numai prin împrumuturi din latină, italiană sau franceză, ci și prin calcuri lingvistice. Felul particular în care sînt create calcurile și semicalcurile respective oglindește, în stare embrionară, metoda de îmbogățire a lexicului preconizată de Iorgovici în *Observațiunile* sale din 1799.“ [20]

Avem astfel, după modelul francez, „calcul lingvistic naintej (sau naintaj!), cu sensul de «avantaj»“ [21], sau „adjective derivate cu sufixul *-eață*: *afligheață*, p. 35 (< fr. *afligente*), *carmeață*, p. 27, 28 (< fr. *charmante*), *clar-vedeață*, p. 29 (< fr. *clairvoyante*), *nenoeață*, p. 32 (< fr. *innocente*, cu prefixul *in-* de asemenea substituit prin *ne-*)“ [22]. Toate aceste forme hibride s-au dovedit neviabile, ca și cuvintele formate dintr-o bază neologică și sufixul *-elnic*, *-elnică*: *mortelnică* (fr. *mortelle*), *amelnică* (< fr. *aimable*), *stimelnică* (< fr. *stimable*), *cupalnic* (< fr. *coupable*).

Acumularea de neologisme este copleșitoare, exagerată cu bună știință, din nevoia de tatonare, de încercare a articulării unei metode inexistente până atunci. Gh. Chivu a avansat chiar ipoteza că traducerea aceasta ar fi fost „un experiment lingvistic și literar”[23], prin care autorul urmărea să testeze asupra publicului șansele adoptării unor neologisme și expresii formate prin împrumut și calchiere.

Nu vom relua aici inventarul de cuvinte introduse, care au fost descrise sub toate aspectele lingvistice în scrierile citate.

De ce a ales Paul Iorgovici o poveste de dragoste – o motivație posibilă

A venit momentul să răspundem la o ultimă întrebare în legătură cu textul pe care l-am studiat. De ce alege Paul Iorgovici, când lecturile sfârșitului de secol XVIII erau încă atât de „cuminți”, o povestire romantică despre o mare dragoste, pasiune excesivă care sfârșește prin a se transforma în ură și degenerază în crimă – violența ultimă? Avem aici nu numai pasiunea romantică, ci și toate ingredientele literaturii de senzație: iubire trădată de „infidel și ingrât”, sechestrări, condamnare la moarte, travesti (Gudule se îmbracă „în haine de om” pentru a intra fără să fie recunoscută în casa soțului care o trimisese la mănăstire, iar acum o înșela în văzul lumii cu o... „actriță vilă”). Știm din prefețele scrierilor sentimentale traduse într-o epocă chiar mai târzie că acestea erau socotite ușuratică, iar traducătorii simțeau adesea nevoia să se scuze și să-și justifice alegerile prin faptul că, de fapt, slujeau unui scop moral. Dar Iorgovici, care călătorise și chiar locuise ani de zile în câteva țări occidentale și era la curent cu literaturile lor, avea în mod cert o idee și despre gusturile publicului din propria-i țară. Cunoștea aplecarea oamenilor de rând spre cărți populare cu aventuri, pierderi, regăsiri și peripeții, cum erau, de pildă, *Istoria Troadei* sau *Istoria lui Filerot cu Antuza*, adaptarea *Erotocritului* lui Vincenzo Cornaros. Și mai știa, din intuiție, că nu există cale mai bună de a provoca un efect durabil decât aceea de a stârni emoția, implicarea afectivă a cititorului. Lexicul „inventat” al traducerii sale trebuie să-i fi părut lui însuși artificial și greu de înțeles de cineva fără cultura sa lingvistică. Pentru a-l motiva pe cititor să înainteze cu lectura, trebuia să-l țină captiv într-o poveste susceptibilă să trezească interes și să facă apel la afectivitate. Pentru a-l motiva pe cititor să înainteze cu lectura, trebuia să-l țină captiv într-o poveste capabilă să trezească interes și să facă apel la afectivitate. Și alți cărturari, înaintea lui Paul Iorgovici sau contemporani cu el, au practicat specii literare neexperimentate până la ei, inovând și încercând să impună o altă direcție atât

limbii literare, cât și formelor artistice practicate: să ne amintim de *Istoria ieroglifică* a lui Dimitrie Cantemir sau de *Țiganiada* lui Ioan Budai-Deleanu.

Note finale

- [1] Sublinierea în italice ne aparține.
- [2] Mircea Anghelescu, *O istorie descriptivă a literaturii române. Epoca premodernă*, Editura Tracus Arte, București, 2019, pp. 16–74.
- [3] Mircea Tomescu, *Calendarele românești (1733-1830). Studii și bibliografie*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1957.
- [4] N.A. Ursu, „Un calendar istoric-literar publicat de Paul Iorgovici“, în *Limba română*, pp. 283–291.
- [5] Indicarea numărului de pagini s-a făcut prin numerotarea de către N.A. Ursu a ambelor fețe ale foilor imprimate, excluzând din numerotare foaia de titlu și filele albe lăsate libere în prima parte, pentru însemnările personale ale deținătorilor calendarului.
- [6] N.A. Ursu, *op. cit.*, p. 283.
- [7] N.A. Ursu, *op. cit.*, pp. 283–291.
- [8] N.A. Ursu, *op. cit.*, p. 284.
- [9] *Ibidem*, p. 285.
- [10] N.A. Ursu, *op. cit.*, p. 286.
- [11] Gh. Chivu, *Vechi texte românești: contribuții filologice și lingvistice*; Gh. Chivu, „*Cei doi excessuri a amerii*“, traducere din Jacques Philibert Rousselot de Surgy“, în volumul *Pagini alese. Omagiu lui Alexandru Mareș la împlinirea vârstei de 80 de ani*, Editura Univers Enciclopedic Gold, București, 2016, p. 77.
- [12] Gh. Chivu, „*Cei doi excessuri a amerii*“, traducere din Jacques Philibert Rousselot de Surgy“, în volumul *Pagini alese. Omagiu lui Alexandru Mareș la împlinirea vârstei de 80 de ani*, p. 77.
- [13] Gabriela Stoica, „Noutate și neologie într-un text de la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Lexicul afectivității în *Istoria amerii*“, în *România Orientală*, Dipartimento di Studi europei, americani e interculturali, 32, 2019.
- [14] Datele bibliografice despre lucrările acestui autor pot fi consultate pe site-ul Bibliotecii Naționale a Franței: https://data.bnf.fr/fr/12006982/jacques-philibert-rousselot_de_surgy/.
- [15] Iosiv Camară, Dinu Moscal, Mădălina Ungureanu, *Practici de traducere a numelor proprii în scrisul românesc premodern (1780-1839)*, coordonator Ana-Maria Gânsac, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza“, Iași, 2017.
- [16] Dictionnaire du Moyen Français (1330-1500), version 2003, consultat online la 24 iulie 2022, la http://zeus.atilf.fr/scripts/dmfX.exe?LEM=L%C2CHE;MENU=menu_dmf;AFFICHAGE=2;ISIS=isis_dmf2023.txt;MENU=menu_recherche_dictionnaire;OUVRIR_MENU=1;OO1=2;OO2=1;s=s113835c8;LANGUAGE=FR;XMODE=STELLA;FERMER.
- [17] *Ibidem*.
- [18] *Ibidem*.
- [19] *Dicționarul Limbii Române*, editura Academiei Române, Institutul de Filologie Română „Alexandru Philippide” București, 2008, pp. 2370-2373.
- [20] N.A. Ursu, *op. cit.*, p. 287.
- [21] *Ibidem*, p. 288.
- [22] *Ibidem*.
- [23] Gh. Chivu, „Un experiment literar și lingvistic de la sfârșitul secolului al XVIII-lea“, în *Comunicări „Hyperion”*, XI, 2002, pp. 149–158.